

**“...СХОТІЛОСЬ, ЯК КОЛИСЬ СТИСНУТИ ВАШУ РУКУ”
(Листи Наталени Королевої до Ілька Борщака)**

В Архіві української еміграції, що зберігається в паризькій Бібліотеці Національного інституту східних мов і цивілізацій – ІНАЛКО (BULAC), виявлено три листи Наталени Королевої до Ілька Борщака: від 15 червня і 7 серпня 1922 р. та від 16 грудня 1923 р.¹ Ініціатором листування була сама Наталена Адріанівна, яка після прочитання низки статей – “цікаві Ваші, і як на мою думку дуже цінні статті про стародавні франц[узько]-україн[ські] відношення” – за підписом І. Борщака, вирішила дізнатися, чи це не колишній її колега в МЗС. Вона “пам’ятає юнака – майже хлопчину”, а тут – їй це дуже приємно, – в його працях “видко хист і повагу справжнього, серйозного вченого”. Точно сказати, які саме публікації Ілька Борщака читала Наталена Королева, звісно, неможливо, адже на момент написання листа в українських газетах було опубліковано до десятка його статей², навряд чи їй у руки потрапив фаховий “Журнал наполеонівських студій” з публікацією “Наполеон і Україна”³.

Однак, очевидно, що письменниця, яка сама чимало працювала в бібліотеках і архівах, належним чином оцінила “муравлину працю” І. Борщака, бо вже в першому листі пропонує дати контакти свого “давнього знайомого, журналіста, що працює в Парижу”, бо він “давній приятель нашого народу”. Не маємо сумніву, що йдеться про Жана Пелісьє, французького журналіста, одного із ініціаторів створення в 1911 році Центрального офісу національностей, пізніше Союзу національностей, який за дорученням Нуленса, французького посла в Петербурзі, двічі – з 16 серпня по 7 вересня 1917 р. та з 7 грудня 1917 по 15 лютого 1918 р. – побував зі спеціальною місією в Києві і був очевидцем напруженого періоду визвольних змагань українського на-

---

¹ BULAC, Archives Borschak, I.7 / AD.П.23.

² Чотири статті в “Українській трибуні”: “Хмельниччина й тодішня французька преса” (1921, № 187, 188), “Данте й Орлик” (1922, 27.1), “Українці в Сорбонні” (1922, № 112), “Невиданий лист Юрка Хмельницького до Людовика XIV” (1922, № 222), а також в інших виданнях: “Гетьман Мазепа й тодішня французька преса” (Громадська думка, 1920, 15. VIII), “Українська справа на міжнародному конгресові двіста років тому назад” (1728) (Українська праця, 1922, № 4), “Маніфест Гетьмана Орлика до європейських урядів” (текст і коментарі) (Українська Справа, 1922, № 4), “Проект збудування Запорізької Січі на Рені” (1735) (Українська праця, 1922, № 7).

³ *Napoléon et l'Ukraine*, Revue des études napoléoniennes, VII–VIII (1922).

роду в 1917–1918 рр. “Цей період життя України неймовірно цікавий для історика, політика й соціолога, бо дає змогу вживу, як у лабораторному досліді, схопити пробудження національної свідомості всього народу, що налічує 40 млн. жителів, процес, внаслідок якого народність стає нацією, – те могутнє зусилля, в якому вона розбиває свої кайдани й займає місце в хорі вільних народів, те внутрішнє кипіння і психологічну кризу, внаслідок яких від несміливого бажання автономії вона переходить до палкого прагнення незалежності, – одним словом, метаморфозу народу, який виходить зі стану личинки й лялечки і стає метеликом”⁴, – так пристрасно, навіть з нотками екзальтації, однак дуже проникливо Жан Пелісьє описує цей складний період в історії становлення української державності.

У Києві Жан Пелісьє намагався зібрати якнайбільше інформації про тенденції українського визвольного руху, уважно стежив за роботою Центральної Ради та настроями серед інтелігенції. Окрім М. Грушевського, зустрічався з В. Винниченком, Ол. Шульгиним, С. Петлюрою, вважав за потрібне бачитися не лише з прихильниками, а й з противниками українського національного руху, як з українцями, так і з росіянами, поляками, євреями, чехами та французами, аби вислухати й проаналізувати їхні аргументи⁵. Очевидно, тоді він і познайомився з Наталеною Королевою, адже французька була для неї рідна.

До речі, першою і либонь єдиною українською публікацією про Жана Пелісьє в Україні є стаття Ілька Борщака “Із франко-українських взаємин останньої війни. З приводу смерті Жана Пелісьє, великого приятеля України (1883–1939)” у львівському “Ділі”⁶.

Ілько Борщак на лист відгукнувся, бо у відповідь письменниця дякує “за милого листа й за добрі згадки”, от тільки його оцінка викликає в неї усмішку – “чи це тільки куртуазія?” – адже вона “звичайна жінка, що там де-яку пару книжок перечитала і чим де іншим цікавилася. Та й тільки! Не маю претензій ані на звання доктор навіть! А у нас-же стільки є жінок, що чого тільки – Господи боже мій – не покінчали!”

⁴ J. Pélessier, *La tragédie ukrainienne*, Paris, 1988, p. 3

⁵ S. de Gasquet, *La France et les mouvements nationaux ukrainiens (1917–1919)*, La France et le problème des Nationalités, Paris (Presses de l'Université de Paris-Sorbonne), 1995, p. 115.

⁶ *Діло*, (10, 11, 12, 13, 15, 16, 17 серпня 1939 р.). Щоправда, в 2004 р. у Львові побачив світ переклад з французької мови дослідження В. Косика, *Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 – лютий 1918)*, в якому, звісно, йдеться і про Ж. Пелісьє.

3. Борисюк, “...Схотілось, як колись стиснути Вашу руку”...

Так пише про себе іспанська грандеса, одне ім'я якої – Кармен Альфонса Фернанда Естрелья Наталена, а по матері ще й де Кастро Лачерда Медіначеллі Фернадес де Кордова і Фідеро – вкупі з місцем народження – с. Сан-Педро де Карденья коло Бургоса, Північна Іспанія – змушують мріяти про якісь неймовірно фантастичні романтичні пригоди. До переїзду в Чехо-Словаччину її життя справді схоже на калейдоскоп неймовірних життєвих ситуацій, яким годі вміститися у відведені часові рамки. Народження в мавританському селі і втрата мами, пізнання світу у бабусиному маєтку на волинській землі, знову переїзд, дванадцятирічне перебування у французькому монастирі, а після приїзду до Києва у 1904 р. – навчання в Інституті шляхетних дівчат, далі у Петербурзі в археологічному інституті (ступінь доктора археології за праці з литовської старовини, потім египтологія) і паралельно в Академії художеств (диплом “вільного художника”, виставки в Петербурзі й Варшаві), театральна кар'єра, лікування, Західна Європа і Близький Схід (заняття мистецтвом й археологією), виступи в оперному театрі (Париж, Венеція), публікації у французьких літературних і наукових журналах, знову Київ, смерть батька, Перша світова війна, праця сестрою милосердя в російській армії (солдатський хрест “За храбрість”, три поранення, тиф, кілька запалень легень), загибель чоловіка, офіцера російської армії й громадянина Ірану, повернення до Києва, де мешкала мачуха.

Наталена перепрошує Ілька Борщака за те, що так “помолодила” його, очевидно, її бурхливе до початку роботи в МЗС життя за відчуттями робило майже тридцятирічну Наталену набагато старшою за 24-річного Ілька Борщака⁷, навіть якщо він уже побував на фронті, зазнав, за його словами, поранення й ув'язнення німцями в Києві.

Про своє життя Наталена Королева пише скупко: “Тепер мешкаю, з чоловіком, на селі в Чехах. Працюємо в городі та по господарству як селяне, що, однак, не перешкоджає нам працювати і пером. Про мої праці, навряд чи доводилося Вам чути, бо переважно перекладаю з латині такі річі, як «Наслідування Христа» Томи Кімлійського, Св. Августина і т. п.”. Вона чомусь не сказала про те, що почала писати українською мовою і вже опублікувала перше оповідання “Гріх

---

⁷ За дату народження, як найбільш достовірну, беремо 1894 рік, вказаний в Атестаті зрілості, виданому Херсонською чоловічою гімназією 8 червня 1913 р., хоча в енциклопедіях і різних дослідженнях подаються інші дати – 1892, 1895. *Держархів Одеської області*, ф. 45, оп. 4, спр. 285, арк. 14–15.

(З пам'ятної книжки)” у віденському українському тижневику “Воля”⁸, а також переклад з латини “Життя Святої Великомучениці Варвари”⁹.

До Праги вона переїхала в 1919 р. Там отримала документи як чеська репатріантка і тимчасову роботу перекладачки в Міністерстві закордонних справ Чеської Республіки, на замовлення Міністерства освіти уклала невеличкий шкільний чесько-український словник, який вийшов під редакцією професора С. Смаль-Стоцького¹⁰. Тут зустрілася з Василем Королівом-Старим, якого знала ще з Києва як письменника, культурно-громадського діяча і видавця, на той час аташе УНР у Чехії, і який умовив її перейти на посаду перекладачки до української дипломатичної місії. Згодом вони одружилися, і власне за порадою чоловіка – ініціатора, першого читача й редактора її творів – у 1919 р. Наталена почала писати українською мовою. З того часу понад двадцять років усі західноукраїнські журнали, а також журнали, що виходили в Чехо-Словаччині, регулярно вміщували її твори.

Після воєнної поразки УНР подружжя Королевих залишилося без роботи. Чоловік пішов викладати у Господарській Академії в Подебрадах, писав, а на прожиття заробляв, малюючи ікони й розмальовуючи церкви на Закарпатті. Дружина писала й допомагала йому, готуючи зразки ікон і оформлюючи орнаменти. Василь Королів-Старий так згадував про цей період: “В тій добі все, що могли ми заробити, ми виплачували за зроблені в Чехах видання товариства «Час» та інші, щоб не осоромити перед чехами українського імені”¹¹.

З мальовничого містечка Бехин, з якого і надіслано перший лист до Ілька Борщака, довелося перебратися до крихітного будинку в Увалах під Прагою. Однак, як бачимо з листа від 16 грудня 1923 р., якийсь час подружжя мешкало у Сміхові, одному з історичних районів Праги, який у 1902–1921 рр. вважався самостійним містом. Поліпшення матеріальних умов у другій половині 20-х років дало змогу придбати будиночок на околиці міста Мельника, де вони прожили до кінця свого життя.

На жаль, подружжя жило дуже замкнуто, зокрема у письменниці не склалися особисті стосунки з українськими митцями: як еміграцій-

---

⁸ 15 січня 1921 р.

⁹ Видав проф. І. Огієнко (Тарнів, 1922, 16 с.).

¹⁰ Наталена Ковалевська-Королева, *Чесько-український словник*, Прага, 1920.

¹¹ В. Королів-Старий, *Згадки про мою смерть: [автобіографічна повість]*, Прага (Укр. вид-во “Пробоем”), 1942, 124 с.

З. Борисюк, “...Схотілось, як колись стиснути Вашу руку”...

на, так і західноукраїнська інтелігенція поставилася до Наталени досить вороже: їй не розуміли, їй не вірили. Адже жінки-письменниці, які працювали у тридцять роки в Галичині, Буковині і Закарпатті, писали “правдиві твори з народного життя”, тоді як Наталена обирала “теми спеціально неукраїнські, що вона, бачите, виводить наше письменство, завдяки тематиці своїх творів на європейські обшири”, – пояснювала Ірина Вільде. Хоча обидві бачилися під час приїздів Наталени Королевої до Львова і були лауреатами премії Товариства письменників і журналістів імені Івана Франка у Львові, приятельками вони так і не стали. Втім, зазначивши, що та “справляла враження надто гонорової... і, може, за цей гонор я їй не сприймала”, Ірина Вільде продовжила: “Хоч мушу віддати їй належне: це була насправду високоосвічена жінка, яка достеменно знала те, про що писала, і писала, повинна вам сказати, талановито, оригінально. Крім того, Королева вчинила своєрідний подвиг: вона з роду не була українкою, тільки у зрілі роки посправжньому вивчила українську мову і почала нею писати свої твори”¹².

Життя Наталени після оселення під Прагою різуче відрізнялося від попереднього, про яке нам відомо, власне, з її листування та художніх творів. “Я собі звичайний тільки «книжний шур»! Сижу в своїому кутці, гризу своє та й нікого не зачіпаю! Коли-ж зачеплють, то або, щурячим звичаєм, тікаю або, буває, що-й покусаю. Звичайно, більш зі свого переляку. Бо хто-ж таки щура боїться!” Ота “книжна” самотність, напевно, була б не страшна, якби не необхідність боротися за виживання, вести натуральне господарство.

З листа Короліва-Старого від 13 березня 1930 р. до Кошиця бачимо, що й через сім років, коли твори письменниці почали часто з’являтися на сторінках різних видань, в їхньому житті нічого не змінилося: “Тепер же коротко можу сказати: ми перейшли “на мужиків” – самі все робимо і ремесло і, господарство, без жадних найманих сил. Маємо свою хатину, садочок, курей, голубів, пса (говорить знаменито “по-руски”), кріликів. Не маємо лише здоровля (нема ж чому й дивуватися!), а так само – грошей, що те ж не є жадне диво в нашому становищі...”. Однак, незважаючи на необхідність забезпечити фізичне існування, подружжя живе напруженим творчим життям: “Поза тим, пишемо, малюємо, фантазуємо, багато читаємо (маємо зо 20 часописів) –

---

¹² Роман Федорів, *Королева, що ходила в інші світи...*, Жовтень, 7 (1988).

і взагалі перебуваємо в стані, коли абсолютно день-у-день жадної найменшої хвилинки вільної”¹³.

Дуже цікавий зміст третього листа Наталени, з якого бачимо, що подружжя Королевих шукало “найменшої можливості приложити нашої енергії та скромних здібностей, щоб якимось виробити чесний гріш на прожиття та оплату тих колосальних боргів, що ми мусили були нарабити в інтересах продукції української книжки”. У ньому вона виділяє три основні пропозиції до І. Борщака.

Перша: пошукати в Парижі видавця для її перекладу (замовник відмовився публікувати) оповідань молодого чеського письменника з життя європейців на островах Таїті. Наталена дає коротку, але фахову характеристику, чим вони здатні зацікавити французів: “Цікава, почасти пікантна фабула, своєрідний, суто екзотичний колорит і т. д. – може в деяких місцях можуть вільно конкурувати з П’єром Лоті”¹⁴.

Друга пропозиція свідчить про вдумливість, добре знання книжкового ринку, зрештою, підприємливість Короліва-Старого: послухавши думки приятеля, який довго жив у Франції, про причини незначного приросту населення у Франції через дитячу смертність, він одразу запропонував “написати книжечку, обґрунтовану статистично, з погляду фізіології та санітарії підперту”, припускаючи можливість швидкої реалізації чималого тиражу завдяки актуальності теми. Відповідно він ставить І. Борщаку завдання пошуку статистичних матеріалів про народжуваність за певний період та причини смертності дітей; водночас запитує про можливості публікації та реалізації брошури ним особисто.

Подружжя творчо підійшло до видання дитячих книжок, заготовивши кліше й малюнки, текст додавався вже в залежності від мови замовлення. Отож, третя пропозиція І. Борщаку – пошукати для них видавця в Парижі.

На жаль, ми навряд чи дізнаємося, якою була його відповідь. Дослідниця біографії та творчості письменниці, доктор історичних наук Ірина Тюрменко, яка багато працювала в канадських архівосховищах й архіві м. Мельника і якій наразі не вдалося знайти матеріалів,

---

¹³ Наталена Королева. *Життя і творчість у документах та матеріалах (до 120-річчя з дня народження)*, збірка документів, уклад. та автор передмови І. Тюрменко, К., 2008, с. 31.

¹⁴ П’єр Лоті (1850–1923) – французький письменник, офіцер французького флоту, мандрівки на Далекому і Близькому Сході стали джерелом натхнення для написання художніх творів, словених екзотики та пригод, надзвичайно популярних у Європі, де його багато перекладали (в Україні зокрема) на межі XIX–XX століть.

З. Борисюк, “...Схотілось, як колись стиснути Вашу руку”...

що мали б відкластися за 40 років проживання там родини Королевих, підсумовує: “Створюється враження, що письменниця свідомо не залишила по собі «документальних слідів», орієнтуючи майбутніх дослідників її життя на той образ, який намалювала вона сама”¹⁵.

Інтерес до спадщини Н. Королевої останнім часом поживався, захищається низка дисертацій, мета яких визначити значення спадщини Наталени Королевої в українській літературі першої половини ХХ сторіччя, з’ясувати жанрову й сюжетно-композиційну самобутність художньо-автобіографічної прози письменниці¹⁶.

Виглядає, що Наталена Королева навмисне розвивала авторський міф, вибудовуючи власну ідентичність як у рамках художньої літератури, так і в автобіографіях, листуванні, спогадах, розповідях. Під таким кутом зору до її творчості й життя підходить дослідниця Оксана Щур¹⁷.

Тож сумнів, висловлений тодішнім головним редактором журналу “Жовтень” щодо достовірності фактів про життя письменниці, які взяті з “її власних писань та статей прихильних до неї біографів”, – чи це не “плід буйної фантазії талановитого майстра слова”?¹⁸ – досі залишається актуальним.

Власне, якщо подумати, Наталена Королева до кінця дотримала інтригу свого життя, так і залишилася жінкою-загадкою: вже не кажучи про неймовірно-екзотичний період життя до 1919 року, навіть проживши більше сорока років на одному місці, розміреним і, здавалося б, досить замкнутим життям, вона не залишила ніяких документальних свідчень. Принаймні, в архіві м. Мельника їх наразі не виявлено. Сподіваємося, що пропоновані три листи, що зберігаються в

---

¹⁵ І. І. Тюрменко, *Наталена Королева. Стан і перспективи дослідження життя та творчості*, Український історичний журнал, 3 (2010) 206. Всі виявлені документи дослідниця опублікувала у збірнику: “Наталена Королева. Життя і творчість у документах та матеріалах (до 120-річчя з дня народження)”.

¹⁶ І. В. Голубовська, *Творчість Наталени Королевої в контексті розвитку української літератури першої половини ХХ ст.*, К., 2003; К. Буслаєва, *Трансформація античних мотивів і образів у творчості Наталени Королевої*, Запоріжжя, 2005; Т. В. Смушак, *Концепт самотності та відчуження в українській та французькій літературі першої половини ХХ століття (на матеріалі автобіографічної повісті Наталени Королевої “Без коріння” та автобіографічного роману Ірен Неміровської “Вино самотності”)*, Ів-Фр., 2017.

¹⁷ *Аспекти конструювання ідентичності митця в темпоральному вимірі (на матеріалі текстів Наталени Королевої)*, Питання літературознавства. Проблеми літературного критичизму, 89 (2014) 224–234.

¹⁸ Р. Федорів, *Op. cit.*, с. 52–56.

Парижі, додадуть кілька штрихів до образу жінки, яка стала українською письменницею, хоча, якщо вірити офіційній біографії, в Україні вона жила, либонь, не більше десяти років, причому перші п'ять одразу після народження. Думаємо, однак, що Україну вона любила, хоча говорила про це просто, без пафосу: “Що-ж до політики – не цікавлюся. Однаково, як і футболом чи шахматними турнірами. На цьому треба знатися. Аби була Україна! А хто її збудує і як, мені це абсолютно однаково”.

Зазначимо, що завдяки цим листам було встановлено один епізод з біографії Ілька Борщака. Перш ніж бути включеним до складу української місії до Сполучених Штатів, він працював у департаменті чужоземних зносин, ймовірно у команді члена ради Міністерства закордонних справ О. Ейхельмана у другій половині 1918 р., принаймні, починаючи з листопада, адже Наталена передає вітання А. Галіпу, який на початку цього місяця став товаришем (заступником) міністра і “був єдиною особою з «великих» Міністерства, що дивився на нас, дрібних урядовців, як на людей”.

Наталену тішить і лист Борщака, і те, що А. Галіп пам'ятає її. У той бурхливий час, у дні напруженої праці ніхто з них не думав, що мине всього кілька років і їхнє життя зазнає кардинальних змін, доля закине їх на чужину, і такими далекими стануть і та атмосфера, і сам Київ, про що з таким смутком напише сама Наталена.

“Згадалося .... І здалося раптом, що не в Мельніку, котрий – що правда – нагадує дуже Київ в мініатюрі, не на еміграції, а в Києві – між домами з жовто-зеленої, такої надійної й певної цегли, в гуркотінні «дрожок» по буличних бруках, поміж прегарних Киянок – «курсисток Верочок і Клавачок» – раптом зустріла Вас ... Затрималась на хвилику, посміялись новому анекдоту, що був у Вас на кінчику язика, – і ... розбіглись кожен в своїх справах. От же ... схотілось, як колись стиснути Вашу руку”¹⁹.

---

¹⁹ Наталена Королева. *Життя і творчість у документах та матеріалах (до 120-річчя з дня народження)*..., с. 33: Лист Короліва-Старого та Наталени Королевої до Олександра Кошиця. 9 січня 1931 р.

З. Борисюк, “...Схотілось, як колись стиснути Вашу руку”...

Наталена Королева, 1910-ті роки

Ілля Баршак – учень Сергіївського артилерійського училища в Одесі. 1917.
Публікується вперше. Державний архів Одеської області, ф. 45, оп. 4, спр. 285

Документи

1

UFI 101(1)

15/VI.[19]22

Шановний Пане,

Дуже хотіла б знати, чи Ви ж той самий п. Борщак, що в 18 році працював у Києві в Міністерстві закорд[онних] справ (велика саля, останній стіл перед кабінетом проф. Ейхольмана²⁰).

Якщо це так, то кортить мене Вас щиро привітати і повиншувати. Читала цікави Ваші, і як на мою думку, дуже цінні статті про стародавні франц[узько]-україн[ські] відношення, цінні тим більш, як що Ви той самий п. Борщак з Міністерства. Бо ж пригадую собі Вас як юнака – майже хлопчину. В працях же Ваших видко хист і повагу справжнього, серйозного вченого.

Тішуся незмірно що матиме в Вас наш край і народ таку цінну силу, й хочу побажати Вам, сердешно й щиро, витривалости на дальшу – як найдовшу! – працю.

Коли б Вам, пане, було б цікаво, дала б Вам адресу мого давнього знайомого, француз[ького] журналіста, що працює в Парижу. Є це давній приятель нашого народу.

Як що хочете пригадати собі мене, я працювала в тієї ж салі що і Ви, в тому ж Міністерстві, – перший стіл від входу. Була я урядовцем для доручень при Яковлеві²¹, директорі департаменту.

---

²⁰ Ейхельман О. О. (1854–1943) – український громадсько-політичний і державний діяч, вчений-правознавець, професор Київського університету. Брав участь в урядах Української Народної Республіки. Автор проекту Конституції УНР, в основу якої поклав драгоманівську ідею про державу, як “спілку громад” та “Програм для складання Зводу законів для звільненої України”. У 1918 р. працював у міністерствах торгівлі і промисловості та закордонних справ. У 1921 р. емігрував до Чехословаччини. Працював в УВУ (Прага, 1921–1943) та в Українській господарській академії (Подебради, 1922–1936). З відкриттям Українського Інституту громадознавства (Прага, 1924) – дійсний член секції соціології, а з 1926 р. Заступник директора.

²¹ Яковлів А. І. (1872–1955) – український учений, історик, правник, громадський і політичний діяч; дійсний член УНТК, НТШ, керівник Правничої Секції УВАН в Нью-Йорку. Один із засновників Музею визвольної боротьби України у Празі. Після повалення царизму член Центральної Ради. Навесні 1918 р. Посол УНР в Австро-Угорщині, а за правління гетьмана Павла Скоропадського – директор департаменту чужоземних зносин МЗС Української Дер-

3. Борисюк, “...Схотілось, як колись стиснути Вашу руку”...

Тепер мешкаю, з чоловіком, на селі в Чехах. Працюємо в городі та по господарству як селяне, що, однак, не перешкожає нам працювати і пером.

Про чоловіка мого може чути: є це Др Королів-Старий, автор “Чмелика” й директор Т[оварист]ва “Час” у Києві.

Про мої праці, навряд чи доводилося Вам чути, бо переважно перекладаю з латині такі річі як “Наслідування Христа” Томи Кімлійського, Св. Августина і т. п.

Ото-ж, як що матимете час і охоту згадати мене – дуже буде мені це приємно. Коли ж – ні, дивуватися, також, не буду.

Хотілося привітати серйозного і багатообіцяючого діяча на письменницькому, чи краще кажучи, вченому полі. Сердешно бажаю успіхів і сил.

Наталя Ковалевська-Королів

Адрес: Āescoslovensko, Bечynĕ u Taboru

2

UFI 101 (1)²²

7/VIII.22

Вельмишановний Пане-товаришу,
пишу й по старій звичці так називаю Вас. Насамперед прошу вибачити, що так Вас “помолоділа”. Але, запевняю Вас, що не масте чого ображатись на мене за це. Було це зроблено цілком ширю і без якогось заміру.

Дуже Вам дякую за Вашого милого листа й за добрі згадки. Що до оцінки тільки – трохи усміхаюся: чи це тільки куртуазія, чи не переоцінюєте вже Ви мене?

Бо ж я собі от, така звичайна жінка, що там де-яку пару книжок перечитала і чим де іншим цікавилася. Та й тільки! Не маю претензій

жави. З приходом до влади Директорії УНР у січні 1919 року – голова дипломатичної місії УНР у Голландії та Бельгії.

²² Рукопис на подвійному аркуші голубого поштового паперу, чорнило фіолетове; папір і чорнило вицвіли. У правому верхньому кутку помітка І. Борщака простим олівцем “1”. Тут же код і печатка архіву. Слід від іржавого спинача на першій сторінці, на полі відкреслено слова про оцінку статей (2-й абзац). По низу по дві дірки від диροкола.

ані на звання доктор навіть! А у нас-же стільки є жінок, що чого тільки – Господи боже мій – не покінчали!

Я собі звичайний тільки “книжний щур”! Сижу в своєму кутці, гризу своє та й нікого не зачіпаю! Коли-ж зачеплють, то або, щурячим звичаєм, тікаю або, буває, що-й покусаю. Звичайно, більш зі свого переляку. Бо хто-ж таки щура боїться!

Дякую і за № “Укр[аїнської] Праці” з Вашою статтею. Цікава й розроблена, звичайно, як і всі Ваші праці, з “археологічною” увагою²³.

Якби не цей № – ще б і досі Вам не відписала-б. Бо відклала Вашого листа з адресою що-б зберегти його. Звичайно “зберегла” так добре, що ніяк не можу знайти. Мабуть за кілька місяців знайду десь в книжці, між сторінками. Тільки-ж вгадай сьогодні: чи може він бути в творах Анджели з Фоліньо чи в листах Сенеки до Люцилія?

Висловлювали Ви, Пане-товаришу, думку в своєму листі, щось чи не осуджую Вас за щось – чи то діяльність, чи погляди²⁴.

Я, взагалі, нікого і ні за що не сужу, коли людина не робить мені персональної шкоди. То-й тоді не сужу. А тільки стережуся чи уникаю. Що-ж до політики – не цікавлюся. Однаково, як і футболом чи шахматними турнірами. На цьому треба знатися. Аби була Україна! А хто її збудує і як, мені це абсолютно однаково.

Не сужу ще й тому, що хто знає як би я сама робила в тих чи інших обставинах. До того ж – може це Вам видається парадоксом, але мені здається, що люде давно втратили межу між “добром” та “злом” і тільки удають, що її ще бачуть. Та може воно вже не так і важно!

Щось дуже я розбалакалась. Мабуть від доща. Як жаби, що на

---

²³ Напевно, йдеться про статтю “Проект збудування Запоріжської Січі на Рені (1735)”, Українська праця, 7 (1922).

²⁴ Очевидно, І. Боршак має на увазі свою діяльність у Comité d’action (Комітеті дії, Дієвому комітеті, як він сам його називав), який виник унаслідок розколу української делегації після підписання Варшавського договору між Петлюрою і Пілсудським. У меморандумі, з яким Комітет звернувся в МЗС Франції та до Конференції у Сан-Ремо, вказувалося, що вторгнення польського війська в Україну є загрозою для миру (див.: Е. Borschak, *Huit mois à la Santé. Journal (1940–1941)*, Éditions franco-ukrainienne, Paris, 1946, p. 22).

У листопаді 1922 р. Український дієвий комітет звернувся до співвітчизників за кордоном, констатує, що чужоземні інтервенції, німецька і польська зокрема, принесли рідній країні лише руйну і страждання. “Тільки радянська Україна, союзниця радянської Росії, здатна забезпечити цілісність України, відібравши українські землі, захоплені Польщею і Румунією” (*Ibid.*, p. 24).

3. Борисюк, “...Схотілось, як колись стиснути Вашу руку”...

дощ галасують! Коли ж Галіп²⁵ пам’ятає мене – дуже вітаю його. Він був єдиною особою з “великих” Міністерства, що дивився на нас, дрібних урядовців, як на людей. І я йому за це вдячна. Хоч і не має властиво, за що. Бо це його в бога бувають люде що вже вродиться “добре вихованим”. Ще раз дякую за добрі про мене думки.

Н. Ковалевська-Королів

3

UFI 101 (2)²⁶

[16 грудня 1923 року]

Вельмишановний Пане!

Даруйте мені, що лише нині зібралась відповісти Вам, власне подякувати за ласкаве надіслання Вашої цікавої книжечки²⁷, цікавої настільки, що в мене її враз вкрали приятелі, а я не записала Вашої адреси й почасти через те не могла вчасно Вас подякувати. Але я не беруся оцінювати Вашої корисної для української історії праці, бо не спеціалістка в тому. Просто тільки приємно дивуюся, що знайшлась така завзята людина, котра так енергійно перетрушує пил століть і витягає на світ божий нові й нові старі факти.

Ото ж і не в тім полягає мета цього листа, щоб говорити про річі, в яких я мало розуміюся.

Надумала ж я вдатися до Вас, з огляду на ту оповістку, що є на Вашій книжечці²⁸. Понеже моє й мого чоловіка матеріяльне становище

---

²⁵ Галіп Артем (1887–?) – адвокат у Чернівцях. У 1918 переїхав до Києва, де працював у МЗС УНР, 30 січня 1919 року як товариш міністра закордонних справ УНР вів переговори в Яссах з представниками Румунії. З 1920 року в еміграції.

²⁶ Рукопис на здвоєному аркуші голубого поштового паперу, чорнило фіолетове; папір і чорнило вишвілі. У лівому верхньому кутку помітка І. Борщака фіолетовим чорнилом: “Діст[ав] 13/VIII.922”, у правому простим олівцем “2”. Тут же печатка Архіву і легенда.

²⁷ Йдеться про брошуру: *Ідея Соборної України в Європі в минулому: по невиданих документах і стародавніх працях*, Льво Брщак, Генеральний Секретар Українського Дієвого Комітету в Парижі, Дійсний Член Ліги Української Культури, Париж (“Український друкар”), 1923, 26 с

²⁸ Інформація на останній сторінці палітурки: “Українське Бібліографічне Бюро в Парижі дає всі науково-бібліографічні інформації і матеріяли з усіх царин знання (література, критика, історія, соц.-політич. науки, право, дипломатична історія і т. і.) на всіх європейських

аж надто прикре, то ми обоє шукаємо найменшої можливості приложити нашої енергії та скромних здібностей, щоб якось виробити чесний гріш на прожиття та оплату тих колосальних боргів, що ми мусили були наробити в інтересах продукції української книжки. Тепер часи скрутні, в середній Європі скрізь сама стагнація, – то ж з кожним днем все тяжче щось виробити, ерго – все тяжче виплачувати борги. То я взялася до перекладів на мову французьку, яку й доси ще не забула, бо ж то таки моя друга рідна мова. Та з огляду на непередбачені обставини вже друга моя більша праця гине марно. Отож і надумала я вдатись до Вас: чи не можете мені пристроїти в Паризьких видавництвах спочатку один томик оповідань молодого й небезталанного чеського письменника? Книжка (розмір звичайного франц[узького] томака – 280–300 стор[інок]) складається з кількох окремих оповідань з життя Європейців на островах Таїті. Цікава, почасти пікантна фабула, своєрідний, суто екзотичний колорит і т. д. – може в деяких місцях можуть вільно конкурувати з Пьером Лоті. Приймаючи на увагу, що Париж завжди мав інтерес до того жанру, а також, що ще живі згадки про Лоті, – можливо, що книжечка могла б мати інтерес. Тут, де взагалі тепер не купують жадних книг, цей томик протягом півроку було видано двічі 5 і 5 тисяч. Ото ж, коли б Ваша згода, я б шукала можливості тую одразу передати Вам, бо мій видавець, з ініціативи якого я ту працю зробила, по слов'янському звичаю її замаринував, а я, – маючи одібрати гонорар по умові, аж по виході книжки та ще %% – і, очевидно дурно витратила півтора місяці упертої праці.

Друга річ така.

Один мій приятель, що довго жив у Франції, дуже докладно розвивав мені свої висновки відносно того, що у Франції нема приростку населення не тому, що там мала кількість дітвори народжується, а тому, що страшна сила вмирає в дитячому віці, особливо в Провансі, Корсиці, Бретані і т. д. Цілий хід його думок настільки цікавий, що мій чоловік, який трохи розуміється на видавництві та книжкових ринках, запропонував йому таку ідею: написати книжечку, обгрунтовану статистично, з погляду фізіології та санітарії підперту, – сторінок на 32 й при Вашій допомозі видати в Парижі. При добрій організації кольпор-

---

мовах, робить розшуки в паризьських та льондонських архівах і дає інформації щодо різних галузів політичного, економічного та культурного життя Франції. Звертатись з прикладенням поштових видатків на адресу: Mr. Ilko Bortchak, Parie I-er, 18 rue J. J. Rousseau”.

3. Борисюк, “...Схотілось, як колись стиснути Вашу руку”...

тажу та відповідній рекламі, з огляду на пекучість для французів цієї теми, можна – як йому здається – пропустити швидко чималий тираж. Приймаючи ж зазначені моменти, можна було б ту брошуру пустити по ціні, вищій звичайних, бо різниця в кілька сантиметрів для покупця сенсації нічого не робитиме, а для підприємця може дати “грубий гріш”, в разі успіху, звичайно.

Ото ж одночасно з припоручення того доктора та мого чоловіка (який просить Вас привітати) й питаюся у Вас: яка на те буде Ваша думка й чи могли б Ви ту комбінацію, як кажуть чехи, “просадити”? В разі Вашої згоди – книжечку буде написано незабаром і Вам послано, але ж – приймаючи на увагу, що Ви також маєте на всім тім заробити – Вас проситься:

1 – здобути статистичні матеріали про народження й смертність дітей у Франції за останні роки (або перед війною, у війні й після).

2 – Відомости про хвороби, від яких переважно мруть там діти.

3 – Чи можете Ви таку книжечку видати власним коштом?

4 – Чи можете організувати її продаж по вулицях?

5 – Яку частку заробітку бажаєте одібрати (також який % з мого гонорару за Таїтські оповідання, коли Вам пощастить найти на них видавця?).

6 – Ще – кількість католицьких ксендзів у Франції.

7 – Кількість кальвіністичних попів і, коли можна, кількість їхніх дітей (кальвіністичних, звичайно).

Справа третя.

Чоловік, побачивши, що я пишу Вам листа, просить Вас запитати ще про таку комбінацію.

Треба Вам знати, що ми тут крпимось виключно з огляду на те, що чоловікові періодично поведеться видати яесь таке видання в мові чеській чи словацькій, котре зацікавить чехів та словаків, й вони куплять у нього великий наклад відразу. Ото ж ми маємо добрі кліші на гарні дитячі книжки, а також гарні ілюстрації на камнях. Крім того, є кілька видань, що видрукувано в них самі малюнки, а текст додається лише тоді, коли вже книжку замовлено відповідної національності купцем. Так от: чи не взялися б Ви прийняти на себе посередництво по переведенню тієї комбінації з Французами? Чоловік вишле Вам зразки й ціни (які, порівнюючи з валютою, повинні бути дешевими для Франції), а Ви пошукаєте яесь відповідно видавництво (особливо – педагогічне), щоб зацікавити їх в такій мірі, щоби вони замовили 3.000

примірників, або найменше 2.000. Гроші – через банк “проти краму”, локо – Прага, третина суми на завдаток. Але це вже деталі. Спочатку мусить бути Ваша згода, а далі чоловік сам все Вам напише й виеднає, бо мені з його слів переказувати тяжко те, в чому я мало розуміюся. Додам тільки, що тут в цей спосіб нам повелося за цей час продати 40.000 книжок, а позаяк чоловік не гониться за великим заробітком на окремих одиницях, а лише за масовим тиражем, то книжки покушцям вийшли далеко дешевше, ніж вони можуть самі їх продукувати. Тому виграємо подвійно: і маємо якийсь заробіток і лишаються добрі відношення з клієнтурою.

Одно слово, як бачите, ми пропонуємо Вам нав’язати з нами комерційні стосунки, й коли Вам це усміхається, не відмовте з відповідю поспішити, бо між іншим в останній справі чоловік вже почав де з ким переговори.

Прошу прийняти запевнення в моїй пошані.

(підпис)

1923.16/XII

Прага. Чехи. Сміхов, Ніколайка 28/14

Нижче від руки, чорнило синє:

Praha. Smíchov, Nikolajka 28/14 íí

P.S. Чи не можете мені дістати адресу Гасенка²⁹, кажуть що він у Парижі.

BULAC. UFI. 101 (3).³⁰

---

²⁹ Гасенко Юрій (1894–1933) – у 1917 – інженер, особистий ад’ютант генерального секретаря військових справ С. Петлюри. Брав участь у переговорах у Брест-Литовську. За дорученням уряду УНР організував за кордоном діяльність Українського інформаційного бюро, член дипломатичної місії УНР в Румунії.

³⁰ Машинопис на аркуші паперу з обох боків. Підпис чорнилом. Угорі 4 дірки від дироскола, слід від іржавого спинача. Нижній край зім’ятий.

У правому верхньому кутку помітка І. Борщака: 3). Діст[ав] 27/XII.1923. Від[повів] 7/I.1924. Штамп “Архів української еміграції у Франції” та легенда.